

REVIEW AND INFORMATION ARTICLES

ОГЛЯДОВО-ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ

УДК 376.2

ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ: РЕАЛІЇ Й МОЖЛИВОСТІ НАВЧАННЯ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Роман Шерстюк; Ігор Стойко; Людмила Малюта

*Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя,
Тернопіль, Україна*

Резюме. Упровадження принципів інклюзивної освіти в закладах вищої освіти – не просте завдання. Перед застосуванням у закладах вищої освіти, інклюзивна освіта розроблена для молодших школярів. Оскільки багато школярів з обмеженими можливостями успішно завершують шкільне навчання, необхідність переходу до інклюзивного навчання у вищій освіті збільшилася. Війна в Україні спричинила появу нових, раніше невідомих для нашого суспільства викликів. Одним із головних, спричинених війною викликів для українського суспільства є повноцінна адаптація ветеранів до цивільного життя й особливо ветеранів-інвалідів, а серед них багато зовсім молодих людей. Провідні країни світу давно приділяють велику увагу людям із особливими потребами та інвалідам. Найбільш розвинені країни витрачають значні ресурси для залучення людей з обмеженими можливостями до суспільного життя, освіти, науки, спорту, мистецтва тощо. На превеликий жаль, Україна під час та після війни зіткнеться з проблемою працевлаштування інвалідів та людей з особливими потребами. Додому з фронту повертаються та ще повернуться десятки тисяч людей, що стали «особами з інвалідністю». Вже зараз це є великою проблемою, яку, на жаль, традиційно не помічає наша держава. Військові з порушеннями здоров'я бажають працювати та мають потенціал для успішного набуття трудових навичок через послуги освіти і, звичайно, індивідуального підтримання зайнятості. Можливість працювати для цієї групи осіб має велике значення з матеріальної точки зору, соціальної інтеграції та слугує ефективним методом самореалізації й реабілітації. Підхід до реалізації принципів інклюзивного навчання на практиці тісно пов'язаний з двома проблемами: усунення можливих бар'єрів як процесу та досягненням доступності освітніх послуг і програмою фінансування освітніх послуг ветеранів-інвалідів. Інклюзивне навчання може переорієнтувати вищу освіту на потреби ринку, що є актуальним для української вищої освіти й неодноразово відмічається у дослідженнях багатьох науковців і зауваженнях стейкхолдерів. Мета статті покликана висловити думки щодо інклюзивних практик у вищих закладах освіти, які вимагають сьогочасного обговорення того, як просувати університет до інклюзивного середовища, розроблення політики, стратегії, процесів і дій, які сприятимуть забезпеченню успіху для всіх студентів.

Ключові слова: заклад вищої освіти, університет, інклюзія, інклюзивне навчання, соціальна інтеграція, військові інваліди, реабілітація.

https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2024.01.205

Отримано 06.01.2024

UDC 376.2

INCLUSIVE EDUCATION IN AN INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION: REALITIES AND POSSIBILITIES OF EDUCATION OF WAR VETERANS WITH SPECIAL NEEDS

Roman Sherstiuk; Igor Stoyko; Liudmyla Maliuta

Ternopil Ivan Puluj National Technical University, Ternopil, Ukraine

Summary. Implementing the principles of inclusive education in institutions of higher education is not an easy task. Before its application in institutions of higher education, inclusive education was initially developed for younger schoolchildren. As many students with disabilities successfully complete their schooling, the need to move towards inclusive education in higher education has increased. The war in Ukraine caused the appearance of new, previously unknown challenges for our society. One of the main challenges for Ukrainian society caused by the war is the full adaptation of veterans to civilian life, especially, disabled veterans, and among them there are many very young people. The world's leading countries have long paid great attention to people with special needs and the disabled. The most developed countries spend significant resources to involve people with disabilities in public life, education, science, sports, arts, etc. Unfortunately, during and after the war, Ukraine will face the problem of employment for the disabled and people with special needs. Tens of thousands of people who have become "persons with disabilities" are returning home from the front and will continue to return. This is already a big problem, which, unfortunately, is traditionally overlooked by our state. Military with disabilities are willing to work and have the potential to successfully acquire job skills through education services and, of course, individualized employment support. The opportunity to work for this group of people is of great importance from the material point of view, and social integration and serves as an effective method of self-realization and rehabilitation. The approach to the implementation of the principles of inclusive education in practice is closely related to two problems: the elimination of possible barriers as a process and the achievement of accessibility of educational services and the program of financing educational services for disabled veterans. Inclusive education can reorient higher education to the needs of the market, which is generally relevant for Ukrainian higher education and is repeatedly noted in the studies of many scientists and the comments of stakeholders. The purpose of this article is to provide insights into inclusive practices in higher education that require a contemporary discussion of how to move the university toward an inclusive environment, developing policies, strategies, processes, and actions that will contribute to the success of all students.

Key words: higher education institution, university, inclusion, inclusive education, social integration, military disabled, rehabilitation.

https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2024.01.205

Received 06.01.2024

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства все більше уваги приділяється проблемам безбар'єрності, соціального захисту та державного підтримання осіб з інвалідністю. Проте, незважаючи на позитивні зміни, в Україні та Європі продовжується низька професійна активність цієї групи осіб, що є серйозною соціально-економічною проблемою. Багато осіб з порушеннями здоров'я бажають працювати й мають потенціал для успішного набуття трудових навичок. Можливість працювати для цієї групи осіб має велике значення з матеріальної точки зору (покращення фінансового стану, рівня життя), соціальної інтеграції (соціалізація та залучення до різних сфер життя суспільства) і слугує ефективним методом самореалізації та реабілітації.

Війна в Україні спричинила появу нових, раніше невідомих для нашого суспільства викликів. Одним із основних, спричинених війною, викликів для українського суспільства є повноцінна адаптація ветеранів до цивільного життя й, особливо, ветеранів-інвалідів, а серед них багато зовсім молодих людей.

За даними Державної служби статистики та Міністерства у справах ветеранів, в Україні мають інвалідність 2,7 мільйона цивільних осіб та майже 500 тисяч учасників бойових дій [8, 4].

Однак через війну, на превеликий жаль, ця уїлькість буде лише зростати. Такі люди потребують не тільки державної підтримки, соціального захисту, але й навчання, працевлаштування та комфортних умов праці.

22 випадки самогубств серед ветеранів у США щодня, що складає 18 відсотків усіх суїцидів у країні [17, 21], майже 1,4 млн ветеранів постійно перебувають під загрозою бездомності, 300 тис. вже мали такий досвід, а майже 39,5 тис. – перманентно живуть на вулиці [19, 12].

Отриманий національний досвід та зарубіжна практика свідчать про потенційно негативні наслідки, які можуть виникнути при невдачі у вирішенні цієї проблеми як для ветеранів та їх родин, так і для суспільства в цілому. Самогубства, насильство та злочинність часто є результатом того, що процес соціальної адаптації військовослужбовців відбувається незалежно від загального розвитку суспільства та не має чітко визначених соціальних функцій і цілей. Тому дуже важливим є дослідження існуючих підходів, які розглядають процес адаптації військовослужбовців як інтегративний до соціальної структури інститут, який виконує важливі функції для всього суспільства.

Провідні країни світу давно приділяють велику увагу людям із особливими потребами та інвалідам. Найбільш розвинені країни витрачають значні ресурси для залучення людей з обмеженими можливостями до суспільного життя, освіти, науки, спорту, мистецтва тощо. На превеликий жаль, Україна під час та після війни зіштовхнеться з проблемою працевлаштування інвалідів та людей з особливими потребами. Додому з фронту повертаються та ще повернуться десятки тисяч людей, що стали «особами з інвалідністю». Вже зараз це є великою проблемою, яку, на жаль, традиційно не помічає наша держава.

Україна може брати до уваги успішний міжнародний досвід. Для порівняння, за даними Інституту законодавства Верховної Ради України, на ринку праці Німеччини близько 69,4% від загальної кількості людей з інвалідністю, у Китаї працюють 80% осіб з інвалідністю, у Великобританії – 40%, США – 29%, Італії – 55%, Швеції – 68%. В Україні рівень працевлаштування осіб з інвалідністю досить низький. За даними Міністерства соціальної політики, у 2021 році були працевлаштованими лише 17% осіб з інвалідністю [4]. А через збройну агресію російської федерації проблема буде лише загострюватися, оскільки кількість осіб з інвалідністю зростатиме.

Звичайно, війна закінчиться перемогою, і внаслідок демобілізації раптової приплив військових, чоловіків і жінок, до робочої сили в поєднанні з закінченням виробництва воєнного часу може критично призвести до значного рівня безробіття. Країна не може опинитися перед «розбитим коритом». Урядові інституції, яких в Україні безліч, особливо наукові, вже повинні створювати програми відновлення життя, джерела і обсяги їх фінансування.

Дана стаття стосується процесу адаптації ветеранів-інвалідів, яким у післявоєнному житті потрібно або просто отримати спеціальність, кому необхідно отримати нову спеціальність, кому – підвищити кваліфікацію. Для цього повинні бути створені відповідні умови. І у цьому велика роль закладів вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість наукових робіт вчених стосується, по-перше, проблем інклюзивної освіти школярів молодших класів, а, по-друге, соціально-психологічних проблем реабілітації військовослужбовців у післявоєнному житті. А проблема на цьому не закінчується для всіх. Крім

працевлаштування ветеранів, потрібно багатьом із них дати відповідну освіту, особливо молодим і ветеранам-інвалідам.

Українські вчені Н. Болотіна, Т. Вдовиченко, Г. Давиденко, І. Зуб, К. Кольченко, А. Красильщиков, Е. Лібанова, Л. Лук'янова, Л. Малюга, Р. Павлюкова, П. Таланчук В. Щербина та ін. [1–4, 6, 9] та зарубіжні А. Moriña, M. Fuller A. Bradley, M. Healey, V. Terziev, S. Dimitrova, M. Fisher, C. Blevins, E. Jones та ін. [13, 15, 17–21] досліджують науково-теоретичні та практичні аспекти формування й розвитку прав на працю осіб з інвалідністю. Незважаючи на сьогоденні досягнення учених, дослідження щодо аналізу та систематизації світового досвіду підтримки професійної активності осіб з обмеженими можливостями на працю потребують подальшого вивчення й окреслення шляхів їх практичної імплементації.

Наразі дослідження у закладах вищої освіти проведені не дуже повно, і в основному, в зарубіжних публікаціях. Тому для огляду використано фахові журнали вищої освіти (наукове видання Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України «Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови») та спеціалізовані публікації українських [1–4, 6, 9] та зарубіжних (5–8, 16–18) авторів [13, 15, 17–21].

Багато досліджень (особливо в американській і європейській освіті) зосереджені на нетрадиційних групах, включаючи студентів, які потребують додаткового підтримання, які, залежно від країни, можуть бути студентами з обмеженими можливостями, студентами з низьким соціально-економічним походженням тощо. Все більше досліджень зосереджено на аналізі досвіду студентів з обмеженими можливостями в університеті. Що стосується цього колективу, то кількість студентів з обмеженими можливостями у світі продовжує зростати. Кількість таких студентів буде зростати і в Україні, виходячи з сьогоденних реалій, про які описано вище.

Метою статті є розглянути сучасний стан і майбутні перспективи інклюзії у вищій освіті щодо студентів з особливими освітніми потребами, зокрема військових інвалідів.

Постановка завдання. Для досягнення поставленої мети визначено наукові завдання: обґрунтувати необхідність реалізації в післявоєнний період принципів інклюзивної освіти в університетське навчання для вирішення проблем працевлаштування інвалідів та людей з особливими потребами; проаналізувати міжнародні й українські законодавчі документи щодо гарантування права на навчання в університеті для осіб з обмеженими можливостями; оцінити законодавство про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту в контексті фінансування інклюзивної освіти; дослідити можливі бар'єри, що гальмують розвиток інклюзивної освіти в системі вищої освіти України й дати рекомендації ефективної побудови системи університетської інклюзивної освіти на основі досвіду вирішення цього завдання США. Для вирішення поставлених завдань використано методи: аналіз, синтез, узагальнення, індукцію, аналогію, моделювання, системний підхід.

Виклад основного матеріалу. Упровадження принципів інклюзивної освіти в університетське навчання постає в Україні, по-перше, новим і початковим завданням, і, по-друге, надзвичайно складним і надзвичайно актуальним завданням, оскільки вже проходить практику інклюзивна освіта для школярів і їй необхідно продовження на професійному рівні. Велика кількість людей повертається з війни пораненими, інвалідами, що зобов'язує суспільство надати цим людям освіту для подальшого мирного життя.

Спочатку інклюзивну освіту, перед її застосуванням у вищій освіті, започаткували для молодших школярів. Школярі з обмеженими можливостями після успішного

завершення шкільного інклюзивного навчання мають необхідність переходу до інклюзивних практик у вищій освіті. Тому назріла велика необхідність висловити думки щодо інклюзивних практик у вищих навчальних закладах освіти.

Міністерство освіти і науки України на своєму сайті вказує: «Інклюзивне навчання – система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахуванні багатоманітності людини, ефективного залучення та залучення до освітнього процесу всіх його учасників. Інклюзивне навчання часто вважають альтернативою інтернатній системі, за якою діти з особливими освітніми потребами навчаються в спеціальних закладах освіти та змушені проживати в інтернатних відділеннях при них через їх територіальну розгалуженість. Жодна дитина не має відчувати себе іншою та виключеною з освітніх, культурних і соціальних процесів – це головне завдання інклюзії» [7].

На початковому рівні залучення до закладів вищої освіти інклюзивної освіти можна застосовувати освітній підхід, який пропонують школи, в яких усі учні можуть брати участь, і до всіх ставляться як до рівноцінних учнів школи. Ця освітня філософія та практика спрямовані на покращення навчання та активну участь усіх студентів у загальному освітньому контексті. Задумана інклюзивна освіта як незавершений процес і система переконань, звичайно, ставить виклик суспільству.

МОН України розробило правила вступу осіб з особливими освітніми проблемами до закладів вищої освіти. У цьому ніякої проблеми немає. Можливо, потрібно ще уточнити деякі моменти, які можуть стосуватися військових інвалідів.

Багато осіб з порушеннями здоров'я бажають працювати й мають потенціал для успішного набуття трудових навичок через послуги освіти і, звичайно, індивідуального підтримання зайнятості. Можливість працювати для цієї групи осіб має велике значення з матеріальної точки зору (покращення фінансового стану, рівня життя), соціальної інтеграції (соціалізація та залучення до різних сфер життя суспільства) й слугує ефективним методом самореалізації та реабілітації.

Інклюзивну освіту можна визначити як освітній підхід, який пропонують навчальні заклади, при якому всі учні можуть брати участь і при якому до всіх ставляться як до рівноцінних членів цих закладів. Ця освітня філософія та практика, спрямована на покращення навчання та активну участь усіх студентів у загальному освітньому контексті.

Контекст для залучення до інклюзивної освіти в заклади вищої освіти.

Інклюзивна освіта визнається основним правом людини та основою для справедливого навчання у справедливому суспільстві (Європейська агенція з розвитку освіти з особливими потребами, 2012).

Якщо звернутися до міжнародних законодавчих документів, то Конвенція про права осіб з інвалідністю, яка набрала чинності для України 06.03.2010, нагадуючи про проголошені в Статуті Організації Об'єднаних Націй принципи, в яких гідність і цінність, притаманні всім членам сім'ї, і рівні та невід'ємні їхні права визнаються за основу свободи, справедливості й загального миру, наголошує на важливості актуалізації проблем інвалідності як складової відповідних стратегій сталого розвитку і визнає важливим доступність фізичного, соціального, економічного та культурного оточення, охорони здоров'я та освіти, а також інформації та зв'язку, оскільки вона дає змогу особам з інвалідністю повною мірою користуватися всіма правами людини й основоположними свободами [5].

Конвенція зобов'язує забезпечити людям з обмеженими можливостями доступ до освіти без дискримінації та на рівних умовах для всіх – на вищу освіту, професійне навчання, освіту дорослих та навчання впродовж життя. Європейський Союз відданий

інклюзивній освіті в рамках вищої освіти. З цією метою створення планів підтримання та послуг, які покращують доступ та освітню інклюзію нетрадиційних студентів, було запропоновано в Європейській стратегії 2010–2020. В інших країнах, таких, як Австралія, США чи Великобританія, провадження щодо дискримінації було затверджено, аби гарантувати право на навчання в університеті для осіб з обмеженими можливостями.

Конвенція зазначає, що особам з обмеженими можливостями має бути гарантоване право на інклюзивну освіту на всіх рівнях, незалежно від віку, без дискримінації та на основі рівних можливостей.

У Законі України «Про вищу освіту», пункт 9 частини третьої статті 3 «Державна політика у сфері вищої освіти» визначено, що «формування і реалізація державної політики у сфері вищої освіти забезпечується шляхом:

- належної державної підтримки підготовки фахівців із числа осіб з особливими освітніми потребами на основі забезпечення їх додатковою підтримкою, зокрема психолого-педагогічним супроводом, та створення для них вільного доступу до освітнього процесу, зокрема забезпечення вільного доступу до інфраструктури закладу вищої освіти;

- створення умов для реалізації випускникам закладів вищої освіти права на працю, забезпечення гарантії рівних можливостей щодо вибору місця роботи, виду трудової діяльності на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності з урахуванням здобутої вищої освіти та відповідно до суспільних потреб» [10].

Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» особам з інвалідністю внаслідок війни та прирівняним до них, згідно зі статтею 13 надається право на державну цільову підтримку для здобуття ними та їх дітьми професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти в державних та комунальних закладах освіти, передбачену статтею 12 цього Закону для учасників бойових дій та їх дітей. Тобто інваліди війни і просто ветерани війни мають однакові й не конкретизовані права на освіту.

Питання інклюзивної освіти розглянуто і в ході міжнародної Конференції Міністрів, що проходила з 24 до 25 травня 2018 р. у Парижі [4]. Паризька конференція відбулася з питань розбудови Європейського простору вищої освіти, де учасники взяли зобов'язання щодо його подальшого розвитку та посилення співпраці між країнами для кращого майбутнього у сфері вищої освіти. На даному заході розглянуто програми й методики інтеграції людей з обмеженими можливостями до звичайних освітніх закладів, необхідність трансформації внутрішнього законодавства держав, проведення реформування освітнього процесу відповідно до потреб інклюзивної освіти. Було розглянуто питання й щодо активного залучення до навчального процесу цифрового середовища, що передбачає використання електронних засобів доступу до інформації, розширення мультимедійної сфери.

Інклюзивна освіта в Україні розроблена та впроваджена в шкільних навчальних закладах раніше ніж у вищій освіті. Проте сьогодні вимагає проникнення інклюзивних принципів та практик у програми університетів, політику та практику викладання та навчання. В контексті вищої освіти ще попереду тривалий шлях, перш ніж ми зможемо заявити про повне адаптування, адже потрібно вирішити багато проблем, щоб узгодити освітню практику з принципами інклюзивної освіти.

Час і ситуація вимагають збільшення інклюзивності в університетах, можна також констатувати, що інклюзивність є ознакою якісного університету. Але це повинно бути відповідальністю двох суб'єктів, університету з одного боку, і суспільства (уряду, міністерств, законодавців) – з іншого. Проте рух до принципів інклюзивної освіти є

викликом у вищій освіті. Варто лише повернутися на десятиліття назад, щоб переконатися, що сучасна вища освіта сильно відрізняється від попередньої: обмежувальні заходи карантину коронавірусу, війна з росією, кризова ситуація пояснюють те, що сьогоднішні студенти різні. Спільною рисою в нинішньому університеті є збільшення різноманітності серед студентів.

Спостерігається, що участь в університеті є ширшою через поступове включення студентів, які традиційно були маргіналізовані з вищої освіти, включаючи студентів різних національностей, віку, культури, соціально-економічного становища, можливостей чи рівня успішності. Це – зростаюча різноманітність, яка трансформується в аудиторіях, набуває все більшого наукового обґрунтування. Є вже багато досліджень, які вивчають, як вища освіта реагує на цю нову ситуацію.

Значна кількість країн започаткувала заходи, щоб зробити університети доступнішими для людей з обмеженими можливостями, поступово стаючи прихильнішими до процесів інклюзії. У відповідь на ці закони та політику багато університетів створили офіси для підтримання освітніх потреб студентів з обмеженими можливостями, застосували нові технології та/або запровадили інклюзивну освітню практику. Однак наявність цих дій недостатня для забезпечення права учнів до якісної освіти, без дискримінації та на принципах інклюзивності освіти. Недостатньо лише гарантувати різним студентам доступ до освіти, необхідно надати відповідну підтримку для забезпечення їхнього залучення.

Крім цього студенти з обмеженими можливостями піддаються більшому ризику передчасного вибуття з університетів порівняно з іншими студентами. Тому повинна бути розроблена така політика й стратегія університету, які б заохочували студентів залишитися в університеті та успішно завершити навчання. Інклюзивна освіта заслуговує на право повної участі та якісної освіти, гарантованої всім студентам університету.

В інклюзивних освітніх контекстах цінується різноманітність, яка передбачає проектування доступних освітніх проектів з урахуванням різних способів навчання та передбачення можливих потреб, які можуть виникнути.

Звичайно, в університеті є багато бар'єрів, що перешкоджають інклюзії студентів вищих навчальних закладів з інвалідністю. Бар'єри до успіху є формою дискримінації та гноблення, тому університети повинні уникати їх використання, використання будь-яких медичних групувань, етикеток для ідентифікації студентів з обмеженими можливостями, й докласти зусиль для створення інклюзивних стратегій навчання для підтримання успішності студентів. З точки зору соціальної моделі, вища освіта має реструктурувати освітній досвід, щоб усі студенти могли в ній брати участь.

Основними бар'єрами, що гальмують розвиток інклюзивної освіти у системі вищої освіти України для всіх осіб з обмеженими можливостями є:

- низький загальний рівень теоретичної підготовки й неконкурентоспроможність абітурієнтів з інвалідністю порівняно з нормативними абітурієнтами;
- неготовність матеріальної бази й штату вищих навчальних закладів до навчання студентів з інвалідністю;
- неготовність сучасних науково-педагогічних працівників до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища;
- непридатність традиційних педагогічних методів та форм навчання до роботи в інклюзивному освітньому середовищі;
- неготовність студентського культурно-освітнього середовища до інклюзії [3, с. 73–94].

Оскільки дослідження спрямоване більше на навчання військових інвалідів, то вказані бар'єри не є достатньо актуальними для них. Повинні бути адаптовані освітні програми університетів, коледжів з підготовки бакалаврів, магістрів, включаючи й аспірантів, що намагаються отримати наукові ступені. Сьогодні для ветеранів-інвалідів потрібно створити «льотне навчання», індивідуальні плани потрібно створювати можливо на комбінації очного, дистанційного й дуального навчання.

Як приклад організації навчання в університетській освіті ветеранів війни, у т. ч. й військових інвалідів, потрібно звернутися до дій уряду США. Закон «G.I. Білл Монтгомері» (Montgomery GI Bill Active Duty (MGIB-AD)) є прикладом закону США, який встановив основи інституційного підходу до адаптації військовослужбовців. Прийнятий у 1944 році Конгресом і підписаний президентом Франкліном Д. Рузвельтом цей закон надавав ряд пільг і можливостей усім ветеранам Другої світової війни після демобілізації. Такі пільги включали цільові виплати для покриття навчання ветеранам. Уряд також фінансував навчання в коледжах, університетах та професійно-технічних закладах. Наприклад, до середини 1950-х років використали пільги для навчання приблизно 8 мільйонів ветеранів. Популярність заходів з адаптації може бути пояснена тим, що вони повністю відповідали потребам самих ветеранів і суспільства в цілому» [11, 16].

Надані законом пільги для ветеранів не тільки не завантажили економіку й суспільство, але й здійснили стимулюючий вплив. Запровадження закону докорінно чином змінило систему освіти в США. Вперше вона стала справді доступною для багатьох людей з незаможних верств суспільства. Залучення мільйонів ветеранів до освітніх закладів сприяло надзвичайному зростанню їх чисельності, найбільшому за всю історію країни. Кількість студентів подвоїлася, в багатьох університетах потроїлася, а кількість викладачів зросла удвічі. Фізичне розростання університетів і коледжів відбувалося завдяки будівництву нових корпусів і гуртожитків [11, 18].

Однак найважливішим стало те, що відбулася переорієнтація вищої освіти з традиційних і класичних дисциплін на предмети, орієнтовані на потреби ринку. І такі зміни в освіті справляли великий вплив на інші сфери суспільства. Вони сприяли покращенню якості робочої сили, що призвело до зростання продуктивності праці. Підвищення освітнього рівня населення також сприяло зростанню середнього класу.

Вказана переорієнтація вищої освіти на потреби ринку є взагалі актуальною для української вищої освіти, що неодноразово відзначається в дослідженнях багатьох науковців і зауваженнях стейкхолдерів.

Висновки. Війна в Україні спричинила появу нових, раніше невідомих для нашого суспільства викликів. Одним із головних, спричинених війною, викликів для українського суспільства є повноцінна адаптація ветеранів до цивільного життя й, особливо, ветеранів-інвалідів, а серед них багато зовсім молодих людей. Провідні країни світу давно приділяють велику увагу людям із особливими потребами та інвалідам. Найбільш розвинені країни витрачають значні ресурси для залучення людей з обмеженими можливостями до суспільного життя, освіти, науки, спорту, мистецтва тощо.

Україна під час та після війни зіштовхнеться з проблемою працевлаштування військових інвалідів та людей з особливими потребами. Додому з фронту повертаються та ще повернуться десятки тисяч людей, що стали «особами з інвалідністю». Вже зараз це є великою проблемою.

Звичайно, війна закінчиться перемогою, і внаслідок демобілізації раптово приплив військових, чоловіків і жінок до робочої сили в поєднанні з закінченням виробництва воєнного часу може критично призвести до значного рівня безробіття. Країна не може опинитися перед «розбитим коритом». Урядові інституції, яких в Україні

безліч, особливо наукові, вже повинні створювати програми відновлення життя, встановлювати джерела й обсяги їх фінансування.

Військові з порушеннями здоров'я бажають працювати та мають потенціал для успішного набуття трудових навичок через послуги освіти і, звичайно, індивідуального підтримання зайнятості. Можливість працювати для цієї групи осіб має велике значення з матеріальної точки зору (покращення фінансового стану, рівня життя), соціальної інтеграції (соціалізація та залучення до різних сфер життя суспільства) та слугує ефективним методом самореалізації та реабілітації.

Підхід до реалізації принципів інклюзивного навчання на практиці тісно пов'язаний з двома проблемами: усунення можливих бар'єрів як процесу та досягненням доступності освітніх послуг і програмою фінансування освітніх послуг ветеранів-інвалідів.

Сучасний заклад вищої освіти не готовий приймати студента з інвалідністю, якщо його навчання потребує створення додаткових умов доступності. Для військових інвалідів ця проблема є не настільки актуальною, оскільки більшість з них має можливість пристосування до діючих умов, і з цього необхідно починати в найближчий час.

Заклад вищої освіти має можливість створення індивідуальних навчальних планів для таких студентів на базі комбінування очної, дистанційної та дуальної освіти, що усуне бар'єри і є першочерговою умовою успішної реалізації інклюзивного навчання у вищій школі України а й створить необхідні умови для упровадження інклюзії.

Conclusions. The war in Ukraine caused the appearance of new, previously unknown challenges for our society. One of the main challenges for Ukrainian society caused by the war is the full adaptation of veterans to civilian life, especially, disabled veterans, and among them there are many very young people. The world's leading countries have long paid great attention to people with special needs and the disabled. The most developed countries spend significant resources to involve people with disabilities in public life, education, science, sports, arts, etc.

During and after the war, Ukraine will face the problem of employment of military invalids and people with special needs. Tens of thousands of people who have become «persons with disabilities» are returning home from the front and will continue to return. This is already a big problem.

Of course, the war will end in victory, and as a result of demobilization, the sudden influx of military men and women into the workforce, coupled with the end of wartime production, could critically lead to significant levels of unemployment. The country cannot find itself before a "broken trough". Governmental institutions, of which there are many in Ukraine, especially scientific ones, should already create life recovery programs, and establish the sources and amounts of their funding.

Military with disabilities are willing to work and have the potential to successfully acquire job skills through education services and, of course, individualized employment support. The opportunity to work for this group of people is of great importance from a material point of view (improvement of financial status, standard of living), social integration (socialization and inclusion in various spheres of society), and serves as an effective method of self-realization and rehabilitation.

The approach to the implementation of the principles of inclusive education in practice is closely related to two problems: the elimination of possible barriers as a process and the achievement of accessibility of educational services and the program of financing educational services for disabled veterans.

A modern institution of higher education is not ready to accept a student with a disability if his studies require the creation of additional accessibility conditions. For military-disabled

people, this problem is not so relevant, since most of them can adapt to current conditions, and it is necessary to start with this shortly.

The institution of higher education has the opportunity to create individual study plans for such students based on a combination of face-to-face, distance, and dual education, which will eliminate barriers and is a primary condition for the successful implementation of inclusive education in higher education in Ukraine. It will also create the necessary conditions for the introduction of inclusion.

Список використаних джерел

1. Абдулліна М. Адаптація робочих місць для людей з інвалідністю. Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/03/6/697696/> (дата звернення: 08.01.2024).
2. Давиденко Г. В. Упровадження соціальної інклюзії у закладах вищої освіти: бар'єри та шляхи їх подолання. Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. 2018. № 2 (16). С. 123–128. URL: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2018/2/21.pdf>. (дата звернення: 21.01.2024). DOI: <https://doi.org/10.32342/2522-4115-2018-16-20>
3. Давиденко Г. Інклюзія у вищих навчальних закладах Європейського Союзу: монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. 314 с. DOI: <https://doi.org/10.58521/978-966-924-026-2-2015-314>
4. Длігач О. Про повернення додому наших воїнів треба думати вже зараз. Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/09/28/704837/> (дата звернення: 08.01.2024).
5. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів): Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 13.12.2006 р.: станом на 19 черв. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 28.12.2023).
6. Лук'янова Л. Моделі підтримки осіб з інвалідністю у реалізації права на працю: зарубіжний досвід, українські реалії. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2023. № 23. С. 67–87. URL: <https://spp.org.ua/index.php/journal/article/view/231> (дата звернення: 31.12.2023).
7. Інклюзивне навчання. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/inklyuzivne-navchannya> (дата звернення: 28.12.2023).
8. Міністерство у справах ветеранів України – офіційний сайт. Міністерство у справах ветеранів. URL: <https://mva.gov.ua/ua> (дата звернення: 28.12.2023).
9. Ніколаєнко С. Вища освіта – шляхом павука чи бджоли?. LB.ua. URL: https://lb.ua/blog/stanislav_nikolaenko/590984_vishcha_osvita-shlyahom_pavuka_chi_bdzholi.html (дата звернення: 05.01.2024).
10. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII : станом на 27 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 27.12.2023).
11. Соціальна адаптація учасників АТО та членів їх сімей. Ужгородський національний університет. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/24175> (дата звернення: 30.12.2023).
12. Background & Statistics. National Coalition for Homeless Veterans. URL: <https://nchv.org/media/background-statistics/> (дата звернення: 04.01.2024).
13. Elnitsky C. A., Fisher M. P., Blevins C. L. Military Service Member and Veteran Reintegration: A Conceptual Analysis, Unified Definition, and Key Domains. *Frontiers in Psychology*. 2017. Vol. 8. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2017.00369/full> (дата звернення: 02.01.2024). DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00369>
14. European Higher Education Area (EHEA) Ministerial Conference – Paris Communiqué (25.05.18). France Diplomacy – Ministry for Europe and Foreign Affairs. URL: <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/french-foreign-policy/france-and-europe/events-and-news-relating-to-france-s-european-policy/news/article/european-higher-education-area-eha-ministerial-conference-paris-communique-25> (дата звернення: 05.01.2024).
15. Fuller M., Bradley A., Healey M. Incorporating disabled students within an inclusive higher education environment. *Disability & Society*. 2004. Vol. 19. No. 5. P. 455–468. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0968759042000235307> (дата звернення: 04.01.2024). DOI: <https://doi.org/10.1080/0968759042000235307>
16. Montgomery GI bill active duty (MGIB-AD). Veterans Affairs. URL: <https://www.va.gov/education/about-gi-bill-benefits/montgomery-active-duty/> (дата звернення: 30.12.2023).
17. Moriña A. Inclusive education in higher education: challenges and opportunities. *European journal of special needs education*. 2016. Vol. 32. No. 1. P. 3–17. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08856257.2016.1254964> (дата звернення: 31.12.2023). DOI: <https://doi.org/10.1080/08856257.2016.1254964>
18. Olson K. W. The G. I. Bill and Higher Education: Success and Surprise. *American Quarterly*. 1973. Vol. 25. No. 5. P. 596–610. URL: <https://www.jstor.org/stable/2711698?origin=crossref> (дата звернення: 02.01.2024). DOI: <https://doi.org/10.2307/2711698>

19. Shane III L., Kime P. New VA study finds 20 veterans commit suicide each day. *Military Times*. URL: <https://www.militarytimes.com/veterans/2016/07/07/new-va-study-finds-20-veterans-commit-suicide-each-day/> (дата звернення: 04.01.2024).
20. Terziev V., Dimitrova S. A new view on social adaptation of the military, discharged from military service in Bulgaria. *European Scientific Journal*. 2014. No. 2. P. 81–98. URL: <https://ejournal.org/index.php/esj/article/viewFile/4792/4608>. (дата звернення: 03.01.2024)
21. White T. The buddy system. *Stanford Medicine Magazine*. URL: <https://stanmed.stanford.edu/the-buddy-system/> (дата звернення: 04.01.2024).

References

1. Abdullina M. Adaptatsiia robochykh mistv dlia liudei z invalidnistiu. [Adaptation of workplaces for people with disabilities]. *Ekonomichna pravda*. [Economic truth]. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/03/6/697696/> (accessed: 08 January 2024).
2. Davydenko H. V. (2018). Uprovadzhenia sotsialnoi inkluzii u zakladakh vyshchoi osvity: bariery ta shliakhy yikh podolannia [Implementation of social inclusion in higher education institutions: barriers and ways to overcome them.]. *Visnyk universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriiia "Pedagogika i psykholohiia". Pedagogichni nauky* [Bulletin of the Alfred Nobel University. Series "Pedagogy and Psychology". Pedagogical sciences] (electronic journal). Vol. 2 (16). P. 123–128. URL: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2018/2/21.pdf>. (accessed: 21 January 2024). DOI: <https://doi.org/10.32342/2522-4115-2018-16-20>
3. Davydenko H. (2015). Inkluziia u vyshchych navchalnykh zakladakh Yevropeiskoho Soiuzu [Inclusion in higher education institutions of the European Union]. Vynnytsia: Nilan-LTD. [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.58521/978-966-924-026-2-2015-314>
4. Dlihach O. Pro povnennia dodomu nashykh voyniv treba dumaty vzhe zaraz [We need to think about the return home of our soldiers now]. *Ekonomichna pravda* [Economic Truth]. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/09/28/704837/> (accessed: 08 January 2024).
5. Konventsiia pro prava osib z invalidnistiu (Konventsiia pro prava invalidiv): Konventsiia Orh. Obiedn. Natsii vid 13.12.2006: stanom na 19 cherv. 2023 [Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD): Convention of the Org. United Nations Convention of 13.12.2006: as of June 19. 2023 p.]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (accessed: 28 December 2023).
6. Lukianova L. (2023). Modeli pidtrymky osib z invalidnistiu u realizatsii prava na pratsiu: zarubizhnyi dosvid, ukrainski realii. [Models of support for persons with disabilities in the realization of the right to work: foreign experience, Ukrainian realities.]. *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy* [Education of persons with special needs: ways of development] (electronic journal). No. 23. P. 67–87. URL: <https://spp.org.ua/index.php/journal/article/view/231> (accessed: 31 December 2023).
7. Inkluzyvne navchannia [Inclusive education]. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy [Ministry of Education and Science of Ukraine]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/inkluzyvne-navchannia> (accessed: 28 December 2023).
8. Ministerstvo u spravakh veteraniv Ukrainy – ofitsiinyi sait [Ministry of Veterans Affairs of Ukraine - official website]. Ministerstvo u spravakh veteraniv Ukrainy [Ministry of Veterans Affairs of Ukraine]. URL: <https://mva.gov.ua/ua> (accessed: 28 December 2023).
9. Nikolaienko S. Vyshcha osvita – shliakhom pavuka chy bdzholy? [Higher education - the way of the spider or the bee?]. LB.ua. URL: https://lb.ua/blog/stanislav_nikolaienko/590984_vishcha_osvita-shlyahom_pavuka_chi_bdzholi.html (accessed: 05 January 2024).
10. Pro vyshchu osvitu: Zakon Ukrainy vid 01.07.2014. № 1556-VII: stanom na 27 hrud. 2023 [On Higher Education: Law of Ukraine of 01.07.2014 No. 1556-VII: as of December 27, 2023.]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (accessed: 27 December 2023).
11. Sotsialna adaptatsiia uchasykiv ATO ta chleniv yikh simei [Social adaptation of ATO participants and their families]. Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet [Uzhhorod National University]. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/24175> (accessed: 30 December 2023).
12. Background & Statistics. National Coalition for Homeless Veterans. URL: <https://nchv.org/media/background-statistics/> (accessed: 04 January 2024).
13. Elnitsky C. A., Fisher M. P., Blevins C. L. (2017). Military Service Member and Veteran Reintegration: A Conceptual Analysis, Unified Definition, and Key Domains. *Frontiers in Psychology* (electronic journal), Vol. 8. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2017.00369/full> (accessed: 02 January 2024). DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00369>
14. European Higher Education Area (EHEA) Ministerial Conference – Paris Communiqué (25.05.18). France Diplomacy – Ministry for Europe and Foreign Affairs. URL: <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/french-foreign-policy/france-and-europe/events-and-news-relating-to-france-s-european-policy/news/article/european-higher-education-area-ehea-ministerial-conference-paris-communique-25> (accessed: 05 January 2024).

15. Fuller M., Bradley A., Healey M. (2004). Incorporating disabled students within an inclusive higher education environment. *Disability & Society] (electronic journal)*. Vol. 19. No. 5. P. 455–468. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0968759042000235307> (accessed: 04 January 2024). DOI: <https://doi.org/10.1080/0968759042000235307>
16. Montgomery GI bill active duty (MGIB-AD). Veterans Affairs. URL: <https://www.va.gov/education/about-gi-bill-benefits/montgomery-active-duty/> (accessed: 30 December 2023).
17. Moriña A. (2016). Inclusive education in higher education: challenges and opportunities. *European journal of special needs education] (electronic journal)*. Vol. 32. No. 1. P. 3–17. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08856257.2016.1254964> (accessed: 31 December 2023). DOI: <https://doi.org/10.1080/08856257.2016.1254964>
18. Olson K. W. (1973). The G. I. Bill and Higher Education: Success and Surprise. *American Quarterly] (electronic journal)*. Vol. 25. No. 5. P. 596–610. URL: <https://www.jstor.org/stable/2711698?origin=crossref> (accessed: 02 January 2024). DOI: <https://doi.org/10.2307/2711698>
19. Shane III L., Kime P. New VA study finds 20 veterans commit suicide each day. *Military Times*. URL: <https://www.militarytimes.com/veterans/2016/07/07/new-va-study-finds-20-veterans-commit-suicide-each-day/> (accessed: 04 January 2024).
20. Terziev V., Dimitrova S. (2014). A new view on social adaptation of the military, discharged from military service in Bulgaria. *European Scientific Journal] (electronic journal)*. No. 2. P. 81–98. URL: <https://eujournal.org/index.php/esj/article/viewFile/4792/4608>. (accessed: 03 January 2024).
21. White T. The buddy system. *Stanford Medicine Magazine*. URL: <https://stanmed.stanford.edu/the-buddy-system/> (accessed: 04 January 2024).